

Євген РЕУТОВ,

orcid.org/0000-0003-1543-3178

старший викладач кафедри східної і слов'янської філології

Київського національного лінгвістичного університету

(Київ, Україна) *yevhen.reutov@knl.u.edu.ua*

МОВА ОБРАЗІВ ЧХАЯВАДА (ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО В ПОЕЗІЇ ГІНДІ ХХ СТОЛІТТЯ)

Стаття присвячена дослідженню питання співвідношення традиційних і новаторських підходів у гінді-мовній поезії першої половини ХХ століття. Цей знаменний етап історії мови і літератури гінді характеризується намаганням поєднати досягнення і набуття тисячолітньої спадщини класичної (насамперед санскритської) поетики і сучасний погляд на естетичні норми і принципи поетичної мови. Дослідження концепцій і поглядів найбільш помітної поетичної школи цього періоду, відомої під назвою «чхаявад» («чхая» гінді, санскр. – тінь) допомагає зрозуміти і проаналізувати шляхи не лише подальшого розвитку поезії гінді, а і тенденції індійської інтелектуальної думки ХХ століття взагалі.

Період, що розглядається, вирізняється спробами відшукати нову поетичну мову, нову систему образів, яка б допомогла синтезувати традиційне національне світовідчуття і дух західної культури. Отже, у статті зазначається, що гуманістична спрямованість на внутрішній світ людини починає посідати чинне місце в естетичних концепціях і поетичній думці літератури гінді ХХ століття. Водночас, аналіз поетичного словника цієї літературної школи дозволяє зробити висновок, що незважаючи на відхід від поетичного канону й унормованих розмірів, автори звертаються на лексично-стилістичному, а також ідейно-засадничому рівнях до традиційних релігійно-філософських поглядів і запозиченої санскритської лексики й образності.

Традиційне ставлення до санскритського слова в Індії надзвичайно високе. Воно сприймається як ідеальна словесна форма вираження думки й уособлює вищу, класичну індійську культуру. Таке високе шанобливе ставлення багато в чому визначає мову творів сучасних письменників, визначає вибір лексики і стилістичних засобів. Санскрит в традиційній індійській культурі – вища мова, санскритське слово – вище слово. Це – основоположне поняття індійської лінгвокультурної традиції.

Ключові слова: поезія гінді, чхаявад, символізм, лексичні групи, амбівалентність.

Yevhen REUTOV,

orcid.org/0000-0003-1543-3178

Senior Lecturer at the Department of Oriental and Slavic Philology

Kyiv National Linguistic University

(Kyiv, Ukraine) *yevhen.reutov@knl.u.edu.ua*

THE LANGUAGE OF IMAGES OF CHHAYAWAD (TRADITIONS AND INNOVATIONS IN HINDI POETRY OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to the study of the ratio of traditional and innovative approaches in Hindi-language poetry of the first half of the 20th century. This significant stage in the history of the Hindi language and literature is characterized by an attempt to combine the achievements and acquisitions of the thousand-year heritage of classical (primarily Sanskrit) poetics and a modern view of the aesthetic norms and principles of poetic language. The study of the concepts and views of the most prominent poetic school of this period, known under the name “chhayavad” (“chhaya” in Hindi, Sanskrit – shadow) helps to understand and analyze the ways not only of the further development of Hindi poetry, but also of the trends of Indian intellectual thought of the 20th century in general.

The period under consideration is distinguished by attempts to find a new poetic language, a new system of images that would help synthesize the traditional national worldview and the spirit of Western culture. So, the article notes that the humanistic focus on the inner world of a person begins to take an active place in the aesthetic concepts and poetic thought of Hindi literature of the 20th century. At the same time, the analysis of the poetic dictionary of this literary school allows us to conclude that, despite the departure from the poetic canon and standardized dimensions, at the lexical-stylistic, as well as ideological-fundamental levels, the authors turn to traditional religious-philosophical views and borrowed Sanskrit vocabulary and imagery.

The traditional attitude towards the Sanskrit word in India is extremely high. It is perceived as an ideal verbal form of thought expression and personifies the highest, classical Indian culture. Such a high respectful attitude largely determines the language of the works of modern writers, determines the choice of vocabulary and stylistic means. Sanskrit in traditional Indian culture is a higher language; a Sanskrit word is a higher word. This is the fundamental concept of the Indian linguistic and cultural tradition.

Key words: Hindi poetry, Chhayavad, symbolism, lexical groups, ambivalence.

Постановка проблеми. Друге і третє десятиліття ХХ ст. в історії літератури гінді індійська критика називає епохою *чхаявада* – за назвою поетичної течії, що сформувалась у цей період. *Чхаявад* став важливим етапом розвитку літератури гінді. Це була перша зріла літературна школа, яка відбила синтез національних традицій і дух західної культури. Назва походить від слова च्छाय (chhāyā) – тінь¹, відблиск, відлуння і т.д. *Чхаявад* (тінізм) – романтичний напрям у сучасній поезії гінді.

Елементи національної культури в комбінації зі своєрідно інтерпретованими в Індії західними ідеями індивідуалізму, гуманізму, еволюції, знайшли своє втілення в поезії *чхаявада*. Співвідношення нового і традиційного в творчості цієї поетичної школи відобразило гостроту і актуальність взаємостосунків нової національної літератури разом з усім комплексом соціально-політичних проблем, виразником яких вона мала стати, і традиційним комплексом індійських релігійно-філософських уявлень. Становлення нової літературної системи, формування основних тенденцій подальшого розвитку словесності гінді відбувалося саме в цей період, який в історії літератури гінді визначають як «епоха *чхаявада*».

За своїм ідейним змістом *чхаявад* від самого початку був неоднорідним. Зокрема в ньому часто зустрічаються скорботні мотиви самотності, міркування про плинність життя, ліричні описи природи. Ці мотиви переважали у віршах двох видатних представників цієї школи – Джаяшанкара Прасада (1889–1937) і Сумітранандана Панта (1900–1977). У Махадеві Варма (1907–1987) переважала любовна і філософська лірика. А інший видатний представник *чхаяваду* Сурьякант Тріпатхі Нірала (1896–1961) став відомим як поет-бунтівник, його поезія славить сильних духом людей, які над усе ставлять інтереси народу. Проте об'єднує цей «квадрумвірат» авторів спільність естетичних поглядів, засад і принципів. На відміну від попередніх літературних шкіл, що описували зовнішній світ (чи то світ природи, чи то – людського суспільства), цей літературний напрям вперше намагався виразити й описати внутрішній світ людської душі (Nagendra, 1999: 531).

Аналіз досліджень. В Індії існує величезна література, присвячена *чхаяваду*. Починаючи від

окремих статей, до монографій, дисертацій і, звичайно, статей у підручниках, присвячених історії літератури гінді. Такі відомі імена, як Рамчандр Шукла (1884–1941), «батько» індійського наукового літературознавства, або автор перевиданої десятки разів «Історії літератури гінді», д-р Нагендр (1915–1999), пишуть, що завданням «епохи *чхаявада*» стало створення нової поетичної мови (Shukla, 2012: 439), нової літературної системи (Nagendra, 1999: 532). Європейська індологія проблематикою *чхаявада* за дивним збігом обставин майже не цікавилась. Причиною, мабуть, можна вважати традиційну зосередженість європейських наукових шкіл на проблематиці класичної індології, спрямованої на дослідження стародавньої і середньовічної Індії. У вітчизняній індології, яка переживала період розгрома в той самий час, коли писалися найбільш визначні твори цього напрямку, також не знаходимо робіт, присвячених *чхаяваду*. Достатньо уваги цій проблематиці було приділено, звичайно, в індології радянського періоду, оскільки, сходознавство взагалі завжди існувало як пріоритетний напрям політики імперських держав. Тому спробуємо вирішувати питання вивчення гінді-мовної поезії з опорою на власні світоглядні основи, наслідуючи позицію авторів досліджуваної поетичної школи з незвичною для нашої вимови назвою *чхаявад*.

Мета статті. Виявити глибинні зв'язки *чхаявадистської* лірики з головними концепціями традиційної індійської філософії, на фундаменті якої безсумнівно базується система понять і образів нової літературної школи.

Виклад основного матеріалу. Новий літературний напрям приніс цілковито новий погляд на людину, на її внутрішній світ і на її місце у Всесвіті. Новими були й засоби вираження *чхаявада* – поезії ліричного переживання. Лірику *чхаявада* визначає не традиція з її обов'язковою нормативністю, а довільна манера, вільна «лірична інтуїція». Лірична тема у *чхаяваді* завжди одна – людина та її внутрішній світ, хоча б яким був сюжет, хоча б у які художні образи він втілювався (Shukla, 2012: 440). Поети *чхаявада* відкидали попередні поетичні канони, в тому числі й норми віршування. Вони писали вільним віршем (верлібром), широко використовували яскраві, романтичні образи. З літературної точки зору *чхаявад* – багатогранне складне явище, що відкриває цілковито нову сторінку в історії індійської поетичної думки (Shukla, 2012: 439). У центрі творчості поетів – *чхаявадистів*, як було сказано, завжди – особистість людини, її багатий духовний світ, почуття й переживання, її ставлення до

¹ Від слова छाया (*чхайа*) утворився й такий термін, як *чхайадан* (छाया-दान, дослівно – підношення тіні) – назва обряду, під час якого людина дивиться в чашку з розтопленним маслом (घी – ghī), або підігрітою рослинною олією і відсилає це в дар брахманові. Вважається, що тоді злі духи не будуть зазіхати на цю людину. Існує також термін छाया-पथ (*чхайапатх*, पथ – шлях), що перекладається як Молочний або Чумацький шлях.

навколишнього світу і природи. У ліриці чхаявада Природа і Людина – дві майже рівновеликі величини, які одвічно існують одна в одній. Індійська критика виділяє у чхаяваді дві провідні теми: природу і кохання (Pant, 2006: 22). Природа не існує без кохання, а кохання не існує без людини, без довколишнього світу, без ідеалу, якого людина прагне. Почуття в чхаяваді виражаються мовою природи, а природа – мовою почуттів. Зовнішня поведінка людини відходить у поезії чхаявада на задній план, а внутрішнє життя стає предметом особливої уваги (Nagendra, 1999: 533).

Мова поезії чхаявада вишукана і гарна. Краса – це сутність буття за східною філософією, тому і мова поета, якою він хоче висловити найпоетаємніше, мусить бути гарною. «Поезія – музика душі», говорить Сумітранандан Пант (Pant, 2006: 17), який, до речі вважає, що слова мають душу, форму і колір. Тому завдання поета – виразити словами духовне, ідеальне. Для такої поезії необхідна нова поетична мова, особливий поетичний словник. Звідси – суворий відбір слів, з яких твориться образ. Це також суворий відбір самих образів. Принципи лексичного відбору у чхаяваді відображують філософські устремління цієї поезії, її світоглядні основи.

Лексику чхаявада можна поділити на кілька груп. Ці групи являють собою основні семантичні єдності і служать основою для створення символічних образів. Найчисленнішу групу складають терміни санскритського походження, поняття, уявлення, тісно пов'язані з релігійно-філософським комплексом індуїзму, а також буддизму: जीवन (*jīvan* – життя), मरण (*marañ* – смерть), अमरता (*amartā* – безсмертя), नाश्वरता (*nāshvartā* – тлінність), मानव, प्राणी (*mānav, prāñī* – людина), विभु, देव, देवता (*vibhu, deo, devtā* – бог, божество), तत्त्व (*tatva* – сутність), कृति (*kṛiti* – творіння), जगत, विश्व (*jagat, vishva* – світ, Всесвіт), भाव (*bhao* – існування, буття), माया (*māyā* – «майя», ілюзія), चेतन (*chetan* – свідомість), अचेत, मूर्च्छति (*achet, mūrchhit* – несвідомий, безтямний), बंधन, बंध (*bandhan, bandh* – узи, кайдани), मुक्ति, सुगति (*mukti, sugati* – звільнення, урятування, спасіння від перероджень), बुद्धि, मस्तषिक (*buddhi, mastišk* – розум, свідомість), हृदय (*hridaya* – серце), विद्या, संज्ञा (*vidyā, sangyā* – знання), अविद्या (*avidyā* – незнання), अभिशाप (*abhiśhāp* – прокляття), आशीर्वाद (*āśhīrvād* – благословення), तपस, तप (*tapas, tap* – космічний жар, вогонь, аскетизм) і похідні від нього: तपस्वी (*tapasvī* – відлюдник, подвижник), तापोवन (*tāpovan* – свята обитель). Часто зустрічаються поняття नियम (*niyam* – закон), नियति (*niyati* – доля, рок), परिवर्तन (*parivartan* – пере-

міни, «вирій життя»), а також विकस (*vikās* – розвиток, розквіт), शक्ति (*shakti* – сила, міць), स्मृति (*smṛiti* – пам'ять), चिन्ता (*chintā* – роздуми, мислення), कल्पना (*kalpanā* – уява, фантазія), रहस्य (*rahasya* – таємниця), पथ (*path* – шлях), पथक (*pathak* – провідник, реліг. наставник), दया (*dayā* – жалість, милосердя), मौन (*maun* – мовчання), करुणा (*karuṇā* – біль, скорбота), वेदना (*vednā* – біль, страждання), दुख (*dukh* – сум, смута, печаль, горе), सुख, कल्याण (*sukh, kalyāñ* – щастя, благо), надзвичайно багатозначне रस (*ras* – сік, смак) і похідні – सरस (*saras* – соковитий), रसहीन (*rashīn* – позбавлений соку, смаку).

Поети – чхаявадисти пишуть про безсмертну, або Єдину Душу світу й людини. З цієї групи слів тісно пов'язана лексика, що стосується поняття «час» у різних його аспектах. На означення часу в поезії чхаявада вживаються слова загального змісту समय (*samaya* – час), युग, काल (*yug, kāl* – епоха), शतब्दी (*shatabdī* – століття). Звичайним у чхаяваді є сполучення काल-जलधि (*kāl-jaladhi* – океан, море часу). Серед часових відтінків доби переважає ніч – रजनी, रात (*rajanī, rāt*), विभिवरी (*vibhāvarī* – [зоряна] ніч) та вечір, сутінки – संध्या (*sandhyā*), साँझ (*sāñjh*), गो-धूली (*go-dhūli*)²: (गो – *go* – корова; धूली – *dhūli* – пил, пилюка).

День і денне світло майже не зустрічаються у прямому значенні. Здебільшого слово दिन (*din* – день) позначає не світлу частину доби, а якийсь невизначений період: जीवन के पथ में दिन (*jīvan ke path mē din* – день на життєвому шляху). В інших випадках слово входить у збірне поняття часу. Поширені слова प्रभात, प्रातः (*prabhāt, prātah* – світанок, досвіток, ранок). Слова ці мають символічний зміст і зазвичай символізують ведійську богиню Ушу (ऋषा – *ṛṣā*) – ранішню зорю. З групою слів на означення часу тісно пов'язана лексика, що виражає поняття одиничності і множинності, короткочасся і тривалості. Чхаявадисти про людину і її життя часто кажуть як про частинку Космосу (спора Буття, порошок Буття тощо). Миттєвість, скороминучість підкреслюється словами बँदि (*bindu* – цятка), बँद (*būnd* – крапля), परमाणु (*parmāñu* – частинка, пилючка, атом).

Найбільш часті у цьому контексті сполучення з कण (*kañ* – частинка), क्ಷण (*kṣaṇ* – мить), लघु (*laghu* – невеличкий, живий, рухливий, жвавий), наприклад – मधुकण (*madhukañ* – молоко, нектар, амріта, або краплинка, росинка меду, нектару), краплинка сльози – आसूकण (*āsūkañ*), जीवन-कण

² Час повернення корів з пасовища, що вважається сприятливим для здійснення добрих справ.

(*jīvan-kañ* – життя-крапля, життя-порошинка). कण-कण अंबुधिबिन्ते (*kañ-kañ ambudhi bante* – крапля до краплі, стає океан), क्ಷण-नरत्तन (*kṣaṅ-narttan*) – миттєвий танок (про спалах блискавки, думки), जीवन के लघु लघु क्षण – (*jīvan ke laghu-laghu kṣaṅ* – життя найкоротші миті). लघु (*laghu*) і похідне लघुता (*laghutā* – стислість, короткість), а також लोल (*lol* – мінливий, скороминуший), надзвичайно багатозначні. У поєднанні з लहर (*lāhār* – хвиля) можуть прибирати значення «спритність, жвавість, рухливість»: लघु लोल लहर (*laghu lol lāhār* – стрімка, буйна хвиля). У сполученні зі словами, що передають душевний стан людини в поетичному контексті *чхаявада*, ці лексичні одиниці означають інтенсивність життя саме через те, що воно коротке, скороминує.

У *чхаяваді* все врівноважено – минуцність і недовговічність земного життя людини врівноважується вічністю, безмежністю Всесвіту, що знаходить відбиття в лексиці. Слів, які передають грандіозність Всесвіту, надзвичайно багато: अनंत (*anant* – безкінечний), अतलान्त (*atalānt* – бездонний), असंख्य (*asankhya* – незлічений), असीम, निसीम (*asīm, nissīm* – безмежний) тощо. Зазвичай ці слова вживаються у стійких стереотипних словосполученнях: अतलान्त महा गंभीर जलधि (*atalānt mahā gambhīr jaladhi* – бездонно-глибокий величний океан), अनंत पथ (*anant path* – нескінченний шлях).

Одиничності людського життя протиставляється множинність сил природи. Число один (एक – *ek*) вкрай рідкісне в *чхаявадистській* ліриці, частіше зустрічаються варіанти з दो (*do* – два), दोनों (*donō* – обидва, вдвох), як відбиття ідеї двоїстості, дуальності. Майже відсутні інші числівники та дуже часті багатозначні слова, які означають групи предметів, як दल (*dal* – група, партія, загін), गण (*gaṅ* – група, гурт, стадо, рід, плем'я), समाज (*samāj* – суспільство, товариство, колектив), माला (*mālā* – гірлянда), लोक (*loka* – світ, Всесвіт, народ), та похідні від них, як: तारागण (*tārāgaṅ* – Пукупність зірок, сузір'я), नक्षत्र-लोक (*nakṣatra-loka* – світ зірок), बजिली-माला (*bijalī-mālā* – гірлянда блискавок, або з блискавок).

Важливе місце в поетичній символіці *чхаявада* посідають філософські поняття світла (प्रकाश, ज्योति – *prakāṣh, jyoti*), उल्का (*ulkā*) – світло, блиск, саяво. Вони символізують насамперед творчу енергію божества, духовного світла, світло знання. Промінь (करिण – *kiraṅ*), मरीचिका (*marīchikā* – промінь, міраж) – провідник цього світла, а світильник, свічка й каганець (दीपक – *dīpak*, दीप – *dīp*, दिया – *diyā*) – відображення цього світла. Ці три слова в поезії *чхаявада* рідко вжи-

ваються у прямому значенні. Майже завжди вони мають такий зміст, як «світильник знань божественної енергії», «промінь великої любові» тощо.

Окрема лексична група в *чхаяваді* пов'язана з природою (водна стихія, флора, фауна). Найбільш численна й багатозначна лексика пов'язана з водою і вологою. До неї відносяться слова на означення океану, ріки, потоку, повені, роси, дощу, краплі, а також слова, які означають межу води, неба і простору. Ця лексика складає групу опорних образів *чхаявада*. Рослинний словник включає такі слова, як бруньки, пагін, гілка, ліана, квітка, колючка, пилок, сад і т. д. Слів, які означають конкретні рослини, дуже мало. Це माधुर, मालती (*mādhur, mālatī* – жасмин), але в різних контекстах вони, завдяки великій полісемантичності мови гінді, набувають дуже різних значень, таких як «ліана», «дівчина», «місячне світло», «бруньки» і «ніч». Фауна представлена в основному словами हंस (*hans* – гусак, лебідь), कोयल, कोकिल (*kojal, kokil* – індійська зозуля), चकोर (*chakor* – куріпка), चातक (*chātak* – зозуля), पतंग (*patang* – метелик), मधुकर (*madhukar* – велика чорна бджола). Поети *чхаявадисти* цілеспрямовано відбирають слова, які означають не видові, а родові поняття. Квітка взагалі, дерево взагалі, а не якесь конкретне. Це дає їм широкі можливості для конструювання узагальненого образу (Prasad, 2007: 7). Разом з цим *чхаявадисти* звертаються до конкретних образів, що стосуються тваринно-рослинного світу (насамперед лотос і бджола), які давно стали в індійській поезії метафоричними.

Окрему групу складає і лексика на позначення людини, її зовнішності й почуттів. Прагнення до узагальнено-абстрактної мови особливо помітне у вживанні слів на означення частин обличчя і тіла людини. Особливе місце тут посідають очі. Очі, погляд, вії – стали в індійській поезії символічні образи, які сходять до найдавніших пам'яток філософської думки. «Очі душі, очі серця» – поняття, звичайні для індійської літератури. Звичайним є і словосполучення «очі світу», або «очі Всесвіту», пов'язане із поняттям божественного світла, божественної енергії, які ллються через зірки, місяць, сонце. Душа людини відбивається в її очах, як всесвітня душа відбивається в небесних світилах.

Поети *чхаявадисти* майже не пишуть про очі в конкретному, звичайному розумінні. Найчастіше це – जीवन छाया के नील नयन (*jīvan chhāyā ke nīl nayan* – сині очі тіні життя), रजनी की रोई आँखें (*rajanī kī roī ākhē* – заплакані очі ночі), काली आँखों का अंधकार (*kālī ākhō kā andhakār* – темрява чорних очей, в контексті – темрява ночі). Звичайними є стійкі словосполучення ऊषा की आँखें (*ūṣā kī*

ākḥē – очі зорі), रोई आँखें (*roī ākhē* – заплакані очі). Ці означення можуть належати зорі, землі, відчаю, смуткові тощо. Цікаве вживання слова पलक (*palak* – вія, або вії) і утвореного від нього अपलक (*apalak* – букв. значення – «безвійний», переносне значення – «пильний»). Цей епітет сходить до уявлення буддистів та індуїстів про містичний зір, про «внутрішнє око». Він означає «здатний до прозоріння», до досягнення Істини, яка недосяжна для звичайної людини (Pant, 2006: 26). Звідси у чхаявадистів такі сполучення, як अपलक रीत (*apalak rīt* – «безвійна ніч», тобто ніч прозоріння). Таким чином, अपलक आँखें (*apalak ākhē* – «безвійні очі») – очі, які прагнуть бачити, пізнавати.

Дуже вживане слово आँचल (*āchal* – край, кінець сарі, накидка). Але आँचल чхаявадистів майже не пов'язується із земною жінкою. Жінка уособлює природу, а природа – жінку (Verma, 2011: 24). Автори вдягають у сарі природу, океан, землю, смуток, надію. Щодо кольорів, то оперують як правило чотирма символічними кольорами – рожевим (колір вранішньої зорі, світанку, юності), синім чи блакитним – колір неба і води, чорним – колір ночі, жовтим або золотим – колір сонця, вогню, тепла. Цей невеликий набір кольорів при всій великій образності мови чхаяваду знов таки надає авторам можливість створювати узагальнені абстрактні картини, уникаючи несуттєвих деталей.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що те принципово нове що було привнесено чхаявадистами в поезію гінді –

виявлення цінності людської особистості, визнання повної незалежності поета від нормативної естетики, здійснювалось мовою традиційних індуїстських понять і образів. Поворот до нового тут проявився лише в зміні акцентів і в рамках традиційного матеріалу.

Можна також зазначити, що головні принципи лексичного відбору чхаявада полягають у: 1) зверненні до слів майже виключно санскритського походження; 2) більш-менш послідовному дотримуванні певної парності (або використанні бінарних опозицій), на кшталт життя – смерть, добро – зло, щастя – нещастя, яке іноді буває добре завуальованим, але все ж помітним; 3) використанні переважно неконкретної лексики. Такий у загальних рисах словник чхаявада. До цього слід додати велику синонімічність, прагнення використовувати явище амбівалентності, а також слова в їх не першому, не звичному для буденної мови значенні³. Можна констатувати, що поети цього напрямку задля реалізації власної ідейно-естетичної програми створювали нові незвичні образи за рахунок широкого використання вкрай багатозначної санскритської лексики, особливо слів категорії *tatśam* (तत्सम् – *tatśam*), тобто «тих самих» санскритизмів, які в процесі засвоєння мовою гінді не зазнали звукових або графічних змін.

³ Так, скажімо, в одному з найстародавніших поетичних текстів людства – у Рігведі, є шар слів, які стосовно богів мають позитивне значення, а у буденному контексті – негативне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. आचार्य रामचन्द्र शुक्ल. हनिदी साहित्य का इतिहास. नयी दिल्ली: कमल प्रकाशन, 2012. – 504 पृ.
2. जायशंकर प्रसाद. कंकाल / तितली (दो उपन्यास). नयी दिल्ली: रेमाधव पब्लिकेशन्स प्राइवेट लिमिटेड, 2006. – 328 पृ.
3. नगेन्द्र. हदि साहित्य का इतिहास. दिल्ली: नेशनल पब्लिशिंग हाउस, 1999. – 791 पृ.
4. महादेवी वर्मा. संस्मरण. दिल्ली: राजपाल पब्लिशिंग, 2011. – 125 पृ.
5. सुमित्रानंदन पंत रचना संचयन. नई दिल्ली: साहित्य अकादेमी, 2006. – 484 पृ.

REFERENCES

1. Acharya Ramchandr Shukla. (2012) Hindi sahitya ka itihās [A History of Hindi Literature] New Delhi: Kamal Publishing House, 504 p. [in Hindi].
2. Jaishankar Prasad. (2006) Kankal / Titli [Skeleton / Butterfly – Novels] New Delhi: Remadhav Publikations Pvt. Ltd., 328 p. [in Hindi].
3. Nagendra. (1999) Hindi sahitya ka itihās [A History of Hindi Literature] Delhi: National Public House, 791 p. [in Hindi].
4. Mahadevi Verma. (2011) Sansmaran [Memoir] Delhi: Rajpal Public House, 125 p. [in Hindi].
5. Sumitra Nandan Pant. (2006) Rachna Sanchayan [An anthology of selected writings] New Delhi: Publishing House of the Literary Academy, 484p. [in Hindi].